

Aktualizace díla Boženy Němcové v padesátých letech 20. století

JOANNA KRÓLAK

Polský historik Marcin Zaremba ve své knize, vydané v roce 2001 pod názvem *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce (Komunismus, legitimizace, nacionalismus: nacionalistická legitimizace komunistické vlády v Polsku)*, podotýká, že nacionalismus „byl pro svou přitažlivost a sílu dopadu často implantován do mechanismů moci, jimiž umožňoval realizovat určité politické cíle“ (Zaremba 2001: 28). Zaremba také poukazuje na to, že nacionalismus „původně stál proti socialismu a liberalismu, a tak byl součástí pravicové ideologie, nicméně postupně také tyto dva politické směry začaly včleňovat jeho teze do svých programů“ (tamtéž).

Nehasnoucí přitažlivost nacionalismu, který je ve své podstatě jevem z 19. století, neboť vznikl při formování novodobých národů (tamtéž: 30), je tolik lákavá pro politické elity proto, že vychází ze základního faktoru legitimizujícího státy a režimy. „Legitimita státu se ve značné míře odvíjí od toho, zda obyvatelstvo vnímá politický systém jako zosobnění etnické a kulturní suverenity. Většina lidí raději nechá špatně vládnout své etnické bratry než schopné cizí okupanty a kolonisty“ (tamtéž: 29).

A tak podle Marcina Zaremby je nacionalistická legitimita pozitivním hodnocením politického subjektu, který není „etnický cizí“, a navíc ještě ochraňuje suverenitu, dále reprezentuje systém národních hodnot, k němuž patří společností uznávané symboly a národní mýty, zakořeněné povědomí o národních hrdinech, společná historická minulost a kulturní dědictví a také zvyky typické pro danou společnost. Avšak legitimizace, to je „strategie vedoucí k získání a upevnění poslušnosti a podpory skupin podřízených a dominujících. K nim patří mj. narativní strategie (dalšími jsou: racionalizace a univerzalizace) – spočívající ve využívání auten-

tických tradic, děl a zvyků národní kultury s cílem podpořit legitimitu vnucené vlády za socialismu“ (tamtéž: 30).

Jak tedy píše socioložka Antonina Kłoskowska: „Nikoliv tradice, nýbrž pouhé záměry jejího užití byly falešné“ (Kłoskowska 1996). Záměry měly totiž propagandistický a manipulátorský charakter. Rituály a příběhy, které jsou součástí nezpochybnitelné tradice, byly „revidovány“ a přehodnocovány určitými institucemi a jednotlivci tak, aby poukazovaly na „fakt moci vládnoucí skupiny nikoliv jako na náhodnou, osudovou událost, ale jako na logický důsledek událostí, které se odehrály v minulosti, a tudíž jako na dějinnou nutnost“ (Zaremba 2001: 33). Takovým člověkem, který již dříve dosáhl mistrovství v neoddělitelném spojování minulosti se současností podle principů historických analogií, byl v českém kontextu historik a muzikolog Zdeněk Nejedlý.

Nejedlý, v jehož pracích se ideologický přístup k umění objevoval už od poloviny dvacátých let, byl navíc přesvědčen, že „historie je jen jedna“, tudíž umění, filozofie i politika jsou jen rozmanitými projevy jednoho společensky spojitého, historického procesu.¹ Nejedlý považoval dějiny kultury za důležitou část národních dějin, což vyjadřoval řadou svých monografií z dějin kultury.² Je třeba zdůraznit, že Nejedlý, v jehož koncepci národní minulosti zaujímal husitství a národní obrození ústřední místo, považoval komunisty za dědice velkých tradic českého národa a spisovatele za nové vtělení českých buditelů.³

V padesátých letech získaly jeho názory a soudy na téma národní kultury v Československu váhu závazných názorů, hláсанých oficiální kulturní politikou, a jazyk Nejedlého převzali zástupci moci. Program kultury podle Nejedlého, který stavěl na dědictví národních tradic, řešil však nejen otázku kontinuity a dějinné

1] Toto přesvědčení vyvěralo ještě z typického přístupu vlastního metodologii pozitivistické školy, na který navazovala také marxistická kritika a literární teorie, které zdůrazňovaly historické podmínky a sociální funkci literárních jevů.

2] Např. o Jiráskovi, Smetanovi, Palackém či Němcové.

3] „Nepodáváme si my komunisté dnes přímo ruku s těmito buditeli tehdejšího lidu a nejdeme touž cestou a za stejnými cíli, jen přizpůsobenými dnešku?“ (Nejedlý 1953: 228.)

logiky české cesty k socialismu a socialistické kultuře, které byly tak důležité v perspektivě legitimizačních požadavků vládnoucích komunistů. Svoji roli zde hrála také otázka ideové orientace nové kultury – ta měla být podle jeho předpokladů socialistická. Podle Nejedlého, který považoval za součást socialistické kultury i dědictví minulosti, se tradicionalismus a revoluční utopie vůbec vzájemně nepopíraly: „Naše dovolávání se klasiků neznamená návrat zpět. [...] I kult klasiků je proto a musí být prostředníkem pokroku“ (Nejedlý 1973: 339n). V kontextu kulturní politiky padesátých letech tedy kult klasiků, projevující se vydáváním jejich sebraných spisů či oslavami jejich výročí, souvisel se vztahem komunistické vlády k dědictví minulosti.

Kulturně-politický program převzetí dědictví národního písemnictví jako celku, jeho ohodnocení a zpřístupnění širokým masám, byl vyhlášen na devátém sjezdu Komunistické strany Československa v roce 1949. V praxi to také znamenalo vytvořit nový kánon literatury minulých období, „jž je možno považovat za jedinou hodnotnou a splňující komunistické požadavky a kritéria, tedy takovou literaturu, která je hodna šíření a popularizace. Principy a měřítka, závazné v padesátých letech, přitom byly promítány zpět do minulosti, a od literatury dřívějších epoch se očekávalo plnění požadavků“ (Łapiński – Tomasik 2004: 91), které byly považovány za nezbytné determinanty socialistického realismu. „Musela to být proto literatura pokroková, realistická, světská, v některých případech také lidová (lidovost však byla chápána svérázně, nešlo jen o vztahy k folkloru) ... [nebo] taková, která nějakým způsobem potvrzovala zásadní ideologicko-propagandistické teze, čili vytvářela takovou vizi světa, jakou je možno příslušně interpretovat, např. jako obraz vykořisťování pracujících mas nebo hrůzy buržoazní společnosti“ (tamtéž).

V novém panteonu tvůrců, vytvářeném v padesátých letech podle těchto principů, bylo čestné místo přiděleno Boženě Němcové, za kladný prvek kánonu ve vztahu k dějinám české literatury bylo označeno národní obrození a za obzvláště hodnotný směr (tvůrčí metodu) svérázně pojímaný realismus. Avšak jak podotýká Vladimír Macura ve své analýze formování poválečné socialisti-

cké kultury v Československu, která se opírala o obrozenecký model, nešlo v tomto případě jen o realizaci Nejedlého vizí. Navratu k obrozenecké roli spisovatele-učitele národa a ke koncepci literatury jako nástroje obrození v padesátých letech předcházela aktualizace národního obrození už koncem třicátých let a také vlna českého nacionalismu, která se zvedla po prohře Německa (Macura 1978).

Kánon tvořený při realizaci programu převzetí celého dědictví národního písemnictví „ovlivňoval závaznou kulturní politiku, poněvadž předpokládal popularizaci toho, co bylo považováno za hodnotné z ideologického hlediska. To se odráželo v nových a nových vydáních, v divadelním repertoáru, v pořádání výstav [...], v popularizační činnosti, ale i ve školské didaktice středního i vyššího stupně“ (Łapiński – Tomasik 2004: 92).

Vznikla tehdy ediční řada Národní knihovna, jejímž úkolem bylo zpřístupnit na základě kriticky zpracovaného textu nejlepší česká díla co nejširšímu okruhu čtenářů, a také Knihovna klasiků, která vznikla v roce 1950. V padesátých letech vycházely také četné reedice autorů zařazovaných do kánonu české literatury – Jiráskova, Tyla, Němcové. S tímto programem souvisela také tzv. jiráskovská akce, kterou inicioval Zdeněk Nejedlý. Polský badatel Michał Głowiński upozorňuje na to, že formování socrealistického kánonu v některých případech předcházelo vyhlášení socialistického realismu (tamtéž). Právě tak tomu zdá se bylo v Československu, kde se určité programové prvky, související s tímto kánonem, projeví především v publikacích Zdeňka Nejedlého.⁴ Ještě do druhé poloviny třicátých let se vlastně marxistická kultura ve větší míře dědictvím minulosti nezabývala, neboť je nezdůvodněně považovala automaticky za součást „ideologie buržoazní společnosti“. Zdeněk Nejedlý však již tehdy tvrdohlavě pokládal hodnoty tradičně považované za nejdůležitější v 19. sto-

---

4] Např. studie z roku 1926, naposledy publikovaná v roce 1951, nazvaná Alois Jirásek a společenský význam jeho díla, ve které dokazoval, že Jiráskovo dílo nebylo součástí buržoazní literatury, nýbrž jeho místo je po boku bojující dělnické třídy.

letí za hodnoty, které tvoří přirozený základ socialistické kultury v Čechách, a tím vyjadřoval přesvědčení, že buržoazní kultura nemá nárok se k nim odvolávat.

A tak už v roce 1920 v rámci publikační vlny ke 120. výročí narození Boženy Němcové, jak píše Susanna Rothová: „byl také položen základní kámen komunistické interpretace: Zdeněk Nejedlý uveřejnil první ze svých četných článků na téma Němcová, v němž nastolil paralelu Bedřich Smetana – Božena Němcová“ (Rothová 1992: 31). V roce 1950 se ve *Spisech Zdeňka Nejedlého*, svazek 14, objevilo páté, rozšířené vydání jeho knihy o Boženě Němcové. Ve svazku se objevily rovněž menší studie: Božena Němcová (1920), B. Němcová a B. Smetana (1920), Kde stálo Staré bělidlo? (1920), Katalog výstavy B. Němcové (1932), a také projev u příležitosti 130. výročí narození Boženy Němcové dne 9. února 1950. Kromě jiného také na základě těchto prací mohla tvorba Boženy Němcové vstoupit do sféry schváleného dědictví.

Po roce 1948 kromě – jak už bylo naznačeno – dříve zformulovaných názorů Zdeňka Nejedlého, získaly hodnotu závazných studií Fučíkovy eseje *Božena Němcová bojující*, které byly napsány a uveřejněny za války v roce 1940 a znovu vyšly v roce 1951 v řadě *Dílo Julia Fučíka IV. Tři studie*. V padesátých letech nikoliv náhodou znovu vydávané práce Nejedlého a Fučíkův esej o Němcové dokládají manipulátorskou sílu socrealistického kánonu, jehož kritérii byly v podstatě nástroje sloužící totalitní moci k ovládnutí dějiny a tradice. Kánon se totiž opíral o takové preparování tradic a vize dějin, které směřovalo k podřízení minulosti aktuální politice (Łapiński – Tomasik 2004: 92; Głowiński 2000).

Odmítnutí „buržoazní“ interpretace klasiků, jakým například byla Božena Němcová, z nich dělalo naopak v rámci kritického a literárněhistorického diskurzu spojence, tedy ty, kteří klestili cestu socialistickému realismu (Łapiński – Tomasik 2004: 96–99). Směřování k realismu, definované jako „pokrokový proud“ v tvorbě klasika, určovalo také míru hodnoty jeho děl. „Pokrokový“ charakter díla a jeho realismus měla osvětlit vydání opatřená reinterpetacemi, „odstraňujícími dosavadní mýty, předsudky a falešné soudy“ (tamtéž). Avšak dokonce i dílo takového klasika,

jako byla Němcová, zůstává dílem nesoučasným, „vzniknuvším za odlišných okolností a v duchu jiných inspirací“ (tamtéž). Takové literárněkritické přílohy k vydávaným titulům nebo souborným vydáním (obšírné úvody nebo doslovy „ohraničující“ text díla) ukazují čtenáři nově vykreslené portréty tvůrců a zmodernizované interpretace jejich děl (tamtéž).

Revize se týká nejen tvorby, ale i životopisu klasiků. „Jejich umělecký životopis získával zcela nové vyznění: v životopise byl zdůrazňován především spisovatelův třídní původ (společenský rodokmen, světonázor), a tvůrčí činnost byla zachycována odděleně do různých zlomů a etap (v životě a tvorbě byly zdůrazňovány četné krize, omyly, změny)“ (taméž). A tak Fučík napsal svůj esej věnovaný Boženě Němcové, jak tvrdí Mukařovský, „aby zdůraznil aktivní, bojovnou stránku jejího odkazu“ (Mukařovský 1950: 10). Susanna Rothová zase v článku, týkajícím se Němcové jako mýtu a symbolu, tvrdí, že „Pro Fučíka je autorka členkou hnutí odporu proti společnosti své doby. Je proletářkou (s. 51), myslí dialekticky (s. 53), jen škoda, že nepoznala Marxovo učení (s. 59)“ (Rothová 1992: 38). Mukařovský také vnímá „zásadní aktivnost a stranickost uměleckého díla Němcové“ (Mukařovský 1950: 39). Čtenář zmíněných textů se stejně jako v případě předmluv a doslovů dozvídal, že Němcová objevila pravou tvář vládnoucí třídy, že jí nebylo cizí třídní vědomí, že se přimlouvala za spoluúčast ženy (postavené naroveň muži) v boji, směřujícím k přeměně světa, že vždycky rozuměla mladým, že se zajímala o utopický socialismus a že její tvorba se kromě bojovnosti vyznačovala optimismem, českostí a lidovostí.

Na tomto místě je vhodné připomenout, že „lidovost“ patřila ke klíčovým kategoriím spoluvytvářejícím doktrínu socialistického realismu. Přitom zůstávala mnohoznačným termínem, spojujícím několik významů. Lidovost tedy vůbec nemusela vyjadřovat souvislost mezi uměleckou výpovědí a folkloristickými texty. „Lidovost také mohla být tím, co je dnes považováno za ‚populární umění‘. Pojmenování ‚lidová literatura‘ bylo používáno pro jednoduchou literaturu, odpovídající průměrnému vkusu“ (Łapiński – Tomasik 2004: 130–135).

V roce 1936, po vyhlášení ústavy proklamující vznik bez-
třídního sovětského národa, nabyl pojem lidovosti, jak píše
Wojciech Tomasik, dalšího významu, „prošel další transfor-
mací. V ruské estetice existovalo od poloviny 19. století slovo
národnost, které se vztahovalo k ‚národnímu duchu‘, přítomné-
mu v ruské tvorbě, a také k lidovosti ve shodě s přesvědčením,
že nejvěrnější národnímu duchu zůstávaly zvyky ‚prostého
lidu“ (tamtéž).

V padesátých letech rozkolísaná rovnováha mezi literárním
textem a textem ideologickým ovlivňovala proces recepce: úkol
čtenáře měl spočívat v „instrumentálním pochopení ideologické-
ho poslání a přístupu k uměleckému odkazu jako k prostředku,
který dosažení takového odkazu usnadňuje. Proto jsou umělecké
odkazy, patřící k literárnímu kánonu, jako např. *Babička*, použí-
vány v propagaci ideologických obsahů. Správnou interpretaci
měl podmiňovat mimoliterární systém souvztažných bodů, for-
movaných různými ideologickými texty“ (tamtéž: 85–91). Příkla-
dem takového textu, v němž se objevují zásadní teze, obsažené
ve jmenovaných pracích Nejedlého a Fučíka, může být dopis
prezidenta Klementa Gottwalda pořadatelům oslav 130. výročí
narození Boženy Němcové. Uváděl svazek, vydaný v roce 1951
a pojmenovaný *Božena Němcová v obrazech a v dokumentech*,
který sestavil a napsal Vítězslav Ržounek: „...právě v dnešní době
je nutno vyzvednout dílo a osobnost Boženy Němcové. Vždyť
autorka *Babičky* patří k nejpronikavějším duchům našeho národa,
kteří pochopili, že osud národa je co nejhluběji spjat s osudem
širokých vrstev lidových. Její dílo bylo vroucí oslavou našeho
lidu, jeho genia, bylo však i vášnivou žalobou a výkřikem, že tře-
ba změnit hladové a bezprávné postavení lidu. Úsilí a celý život
Boženy Němcové byly o to těžší, že nemohla vytušit, které to síly
jsou schopny změnit nespravedlivý společenský řád a nastolit
pravé lidské bratrství. S tím větší úctou však jí vzpomínáme my,
budovatelé tohoto nového socialistického řádu, tím dražší je nám
její odkaz jako projev velikého pravdivého umění a statečného
zápasu. Božena Němcová spolu s Janem Nerudou a Aloisem Jirás-
kem je tvůrcem těch největších hodnot v literárním dědictví čes-

kého národa, které je dnes třeba odevzdat do rukou našeho lidu“ (Gottwald 1951: 7).

Takové uchopení autorčina života a díla na počátku padesátých let podle Susanny Rothové připomíná znásilnění (Rothová 1992: 32), zatímco za druhé světové války došlo k aktualizaci tvorby Němcové ve vlasteneckém duchu zcela přirozenou cestou. Na období války totiž připadlo 120. výročí narození Němcové, a tak se na knižním trhu objevovala nová a další vydání *Babičky*. Vznikaly eseje, jako je uvedená *Božena Němcová bojující* Julia Fučíka, nebo také básnické sbírky věnované spisovatelce: *Vějíř Boženy Němcové* Jaroslava Seiferta a *Naše paní Božena Němcová* Františka Halase. Jak podotýká Susanna Rothová: „Komunisté zkonfiskovali Boženu Němcovou hned po skončení války, během které ve vztahu k tvorbě této spisovatelky bylo lze ještě mluvit o spontánním národním sebeuvědomování ve smyslu ‚českosti‘ a ‚češství‘“ (tamtéž).

Rothová cituje výroky z padesátých let, kdy „nedotknutelnou legendou stal se nejen autorčin život, ale i sama její literární babička“, a konstatuje, že „už sotva šlo o estetická kritéria, spíš o cosi iracionálního, co by snad více zajímalo psychologa než literárního vědce“ (tamtéž: 33–34). „V našem národě není člověka, jehož srdce by nebylo poznamenáno dřív nebo později *Babičkou*. Patří nám stejně jako vzduch naší země [...] Babička nám též dala první a přesný pocit vlasti, rodné matky, kterou třeba milovat a bránit. [...] V *Babičce* je všechno a *Babička* patří všem,“ psala Jarmila Glazarová v *Literárních novinách* v roce 1955 (tamtéž).

Zdá se, že citovaný úryvek se netýká estetických kritérií, objevují se v něm však taková slova-pojmy jako: národ, naše země, vlast, matka, srdce, patřit, milovat, bránit, všichni. Zde uplatněný významový systém sceluje společnost „kolem jedné ideje, čímž rekonstruuje také vazbu mezi vládnoucími a řízenými. Vytvořit univerzální kód, čitelný a akceptovatelný všemi, dovoluje obrovská schopnost nacionalismu usnadnit vzájemné dorozumívání a integraci lidí v jednu národní komunitu. V tom také spočívá legitimizační úloha nacionalismu, který místo rozpadu a dezinte-

grace nabízí utopii společenského smíru a národního sjednocení“ (Zaremba 2001: 34).

V padesátých letech jsou čtenářské preference vyjadřovány v soudech jako: „Náš lid také nikdy *Babičku* nepřijímal a nevnímal jen jako literaturu. *Babička* byla život, kus našeho vlastního života. Často jediná kniha v domě byla po mnoho staletí – bible. Po mnoho desetiletí u nás to byla *Babička* Boženy Němcové“ (Bernášková 1955: 522). Tyto soudy pak byly zneužívány s cílem vyjádřit jazykem nacionalistické ideologie legitimizující nároky vládnoucích komunistů.

Literatura

BERNÁŠKOVÁ, Alena

1955 O Boženě Němcové, *Nový život*, č. 5, s. 522

GŁOWIŃSKI, Michał

2000 *Kanony literackie od socrealizmu do pluralizmu*, in M. G.: *Dzień Ulissesa i inne szkice na tematy niemitologiczne* (Kraków: Wydaw. Literackie)

GOTTWALD, Klement

1951 Drazí přátelé, in *Božena Němcová v obrazech a v dokumentech*, ed. V. Ržounek (Praha: Orbis)

KŁOSKOWSKA, Antonina

1996 *Kultury narodowe u korzeni* (Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN)

ŁAPIŃSKI, Zdzisław – TOMASIK, Wojciech (red.)

2004 *Słownik realizmu socjalistycznego* (Kraków: Universitas)

MACURA, Vladimír

1978 Obrozenecký model v Nejedlého koncepci socialistické kultury, in *Zdeněk Nejedlý – klasik naší vědy a kultury*, ed. J. Jiránek (Praha: ÚČSL)

MUKAŘOVSKÝ, Jan

1950 *Božena Němcová* (Brno: Rovnost)

NEJEDLÝ, Zdeněk

1953 *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*,

in Z. N.: *O smyslu českých dějin* (Praha: SNPL)

1973 O realismu pravém a nepravém, in Z. N.: *Z české literatury a kultury* (Praha: Československý spisovatel)

ROTHOVÁ, Susanna

1992 Božena Němcová jako mýtus a symbol, *Kritický sborník*, č. 1, s. 29–40

ZAREMBA, Marcin

2001 *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce* (Warszawa: Trio)

Dr. Joanna Królak, Uniwersytet Warszawski